

PÉCSI GYÖRGYI

Szilágyi István rendszerváltozás-kori esszéi

„Arról volt szó: ne hazudjunk. Az NMF [Nemzeti Megmentési Front] legkorábbi felhívásaiban már ott áll e kérő, kétségbeesetten parancsoló mondat: az elkövetkezőkben ne hazudjunk. Igen, tudjuk, első pillanatban éreztük, csak azt nem sejtettük, milyen nehéz lesz betartani” – kezdi Szilágyi István *Krónika* című publicisztikai írását az az évben Utunkból Helikonná átnevezett hetilap 1990/3. számában, amelyet 1990-ben további hat számozott írás követ ezzel a címmel, a következő évben pedig a *Renegátlástanul* sorozatát adja közre, ugyanott. A *Krónika* sorozat a romániai rendszerváltás szinkron mérlege, a *Renegátlástanul* a művész és humán értelmiség szerepvállalásaival való szembenézése, a múlttal való elszámolásé.

Ha nem is rendezik át, árnyalják a Szilágyi-képet az író közéleti írásai, amelyek mindeddig szerényebb vagy alig észlelhető figyelemben részesültek, jóllehet Márkus Béla 2018-as monográfiájában „Feltalálódott a rangos írói publicisztika” – A közírói pálya a diktatúra bukása után címmel terjedelmes fejezetben hívta volt fel rájuk a figyelmet. Szilágyi közírói, publicisztikai írásai 2023-ban az MMA Kiadó életműsorozatában *Távolodó jégtáblákon* címmel, *Válogatott publicisztikák* alcímmel kötetben is kiadásra kerültek, Márkus Béla szerkesztésében. Az első írás az Utunk 1963/44. számában jelent meg, az utolsó a Helikon 2015/1. számában.¹ Közel fél évszázad írásaiból készült az elegyes műfajú válogatás: tárcák, riportok, kisesszék, köszöntések, nekrológok, vezércikkek, főszerkesztői számvetések, filmszemlei tudósítások – egy részük kötelességnek eleget tevő írás, némelyik talán unalmas is, jegyzi meg Gróh Gáspár baráti malíciával, de rögtön hozzát teszi, hogy „kihagyhatatlan részét jelentik az életműnek. Nemcsak alanyi jogon, vagyis minőségük által, hanem azért is, mert képet adnak arról a korról, amiben a nagyregények születtek, és amely meghatározta Szilágyi létfeltételeit.”²

A közel fél évszázados közírói jelenlétből Márkus Béla okkal emeli ki a diktatúra bukása utániakat, különösen a fentebb említett két sorozatot, amelyekben az író addig nem ismert nyíltsággal, szenvedélyességgel és aggodalommal szól hozzá a romániai rendszerváltozáshoz. Kötetkritikájában Balázs Imre József ugyanezt erősíti meg: „a könyv leginkább »elsülylyedt«, de egyre izgalmasabbá váló anyaga alighanem az 1990 utáni *Krónika*, illetve *Renegátlástanul* sorozat. Előbbi koncepciója: krónikási tekintettel, alázattal rögzíteni az 1990-es év közéleti, politikai történéseit [az *alázat* módhatározó elütés lehet]. [...] Ha végigolvassuk, jobban felidézhetjük talán a rendszerváltás ambivalenciáit: a felszabadulás érzetét, de az ezzel járó, erre következő (akár egzisztenciális) bizonytalanságokat, kiszolgáltatott helyzeteket, csalódásokat. Specifikusan az értelmiségre kihelyezetten folytatódik 1991-ben egy hasonló sorozat, a *Renegátlástanul*: itt az értelmiségi pálfordulások, árulások, a besúgó múlt kezelése és hasonlóak a téma. [...] Rendszerváltás-kutatók számára mindkét sorozat ajánlott (vagy akár kötelező) olvasmány.”³ Cs. Nagy Ibolya hasonlóan látja a két sorozatot: „a romániai magyar nemzetiség történetének megkerülhetetlen dokumentuma”.⁴

Számunkra most nem a rendszerváltás történeti forrásaiként érdekesek elsősorban ezek az írások, hanem mert a kisebbségi magyarság sorsáért felelősséget vállaló író addig rejtve maradt természetéhez, gondolkodásához, szemléletéhez, szelleméhez, észjárásához, hozzáteszem: lelkéhez kerülhetünk közelebb.

A romániai magyarság sorsát (is) alapjaiban rendítette meg és rendezte át a második világháború utáni legnagyobb fordulat Romániában, a Ceaușescu rettenetes diktatúráját elsöprő 1989-es december. A közélettől, hangos vitáktól addig magát távol tartó, a szépíráshoz és lap-

szerkesztésbe belefeledkezni látszó Szilágyi István is nagyon gyorsan reflektál az eseményekre, s először a *Karácsony Menyőben* című szépprózában dolgozta fel az advent harmadik hetétől karácsonyig tartó kritikus, feszült, zaklatott időszakot. Tőkés Lászlót Temesvárról Szilágyimenyőre viszi át az akkor még hatalma teljében lévő belügy. Még semmi nem dőlt el, bármi megtörténhet, de már átszakadt a lélektani gát. Az író pedig, hogy bizonyosságot vegyen és mentsen, néhányadmagával elindul Menyőre. Az esszéisztikus elbeszélés az én-elbeszélő író vállaltan személyes, vallomások utazástörténete: a félelem, a szorongás, a bizonytalanság, és a mégis remény az elbeszélés végén nemes-szép pátozzsal zárul: karácsony, az istengyermek születése megerősíti a romániai magyarság reményét.

Az elbeszélés (egyetérthetünk Márkus Bélával: antológiadarab) az Utunk 1989-es utolsó lapszámában jelent meg, s ugyanitt közli Szilágyi a maga *Vezércikkét* is, és itt jelenti be, hogy a lapot Helikon néven folytatják. A mélyen megrendült írásban egyrészt hitet tesz a szomszédos népek békés együttélésének bizodalmaról, hiszen a diktatúrától egyként szenvedtek románok, magyarok, szászok, *tehát* nem történhet másként. Másrészt már itt főlemlíti a szellemi romeltakarítás, a múlttal való szembenézés szükségét – amire majd a '91-es *Renegátlástanul* sorozatban tesz kísérletet. Még lelkesült – „Kaptunk egy sanszot a sorstól” –, de megjelenik az aggodalom is.

Három héttel később, a Helikon 1990/3. számában *Krónika* címmel hosszabb írással jelentkezik. Ez még számozatlan, feltehetően egyszeri közéleti hozzászólásnak szánta a szerző, de az újabb és újabb megdöbbentő fordulatok arra készítetik, hogy átlépjen a higgadt, nagyregényt író, megfontolt szerkesztő szerepéből a megszenvedettség és méltánytalanság szenvedélyes krónikásába – nagy a tét, ezekben a hetekben, hónapokban dől el a román társadalom és benne, vele együtt a romániai magyarság jövője.

A *Krónika* cím pontos is, meg nem is. A krónika a középkor jellegzetes történetírói műfaja. A krónikás a nemzet, a közösség fontosnak tartott eseményeit kronologikusan, hitelességre, pontosságra törekedve rögzíti, kommentár, magyarázat nélkül. Szilágyi krónikái csak a leglényegesebbnek tartott eseményeket említik, vagy csak utalnak rá. Ezekben az értelmezésre, a kommentárra kerül a hangsúly. Például éppen csak érinti a diktátor-házaspár kivégzését, a pártok önszerveződését, az RMDSZ megalakulását, névvel alig-alig a közhatalom új főszereplőit. A *Krónikákban* a társadalom átalakításának fordulópontjai, mint a júniusi választások, majd az azt követő bukaresti bányászjárás, illetve hangsúlyosan a magyarságot közvetlenül érintő események, mint a márciusi kolozsvári, szatmári, marosvásárhelyi tüntetések, utóbbin a véres pogrom emelődik ki. A napi eseményekről tudósít a sajtó – így Szilágyi –, az irodalmi lap az egészhez szól hozzá. Nem foglalkozik a részletekkel, mert nem önmagukban az események, hanem a problémák felszínre hozása, kiélesítése, láthatóvá tévése, a jelenségeket kiváltó okok és következményeik, a folyamatok megértése vagy legalább megértési kísérlete a fontos.

Az első *Krónika* apropója például egy bagatellnek látszó csúsztatás: a Nemzeti Megmentési Front a forradalom halottjairól behasal egy számot a nyilvánosságnak: hetvenezet. „Arról volt szó: ne hazudjunk” – ezzel a magas felütéssel kezdi elemi fölháborodását, elutasítását előjelző írását Szilágyi, s aztán szisztematikus logikával könyörtelenül szembesíti a propagandaszöveget a senki, még az isten se tudja valósággal. Hetvenezet halott? A józan paraszti ész szerint kérdez rá, és ad absurdum viszi: kiket, mikortól, miért számolunk bele a keretbe? És megpróbálja aprólékos gonddal összeszedni a hetvenezret – a Duna-deltától, a '77-es bányászsztrájk eltűntjeitől a Szeku kínzókamráiban agyonvertéken át a szülőszobákon elvérzetekig és a '89-es decemberi sortüzekig. A leltár sehogy sem áll össze, a rendszerváltó hatalom az első pillanattól pontosan ugyanúgy hazudik, mint a megbuktatott. Holott voltak halottak Bukarestben, de az összevissza hazudozás éppen a legfontosabbat maszatolja, el, hogy ki lőtt és ki lövetett december 21-én Bukarestben (a lehetséges lövetők utólag állítják, minden darab tölténnyel el tudnak számolni). Hiperérzékeny láttelep az első hetekről, majd az írás nyitó mon-

datára visszacsatolva, ezzel az axiomatikus kijelentéssel zárul a tabló: „Az őszinteség a demokrácia szakítópróbája.”

Szilágyi mindegyik krónikája egy fő gondolatot bont ki – szenvedélyes meggyőződöttségel, analitikus logikával és pazar retorikai eszközökkel. Látszólag sebtében írt gyors reagálások egy-egy súlyos méltánytalanság kiváltotta eseményre – valójában nagyon gondosan felépített, megkomponált, az íróra jellemző, kiérlelt szövegek. Márkus Béla rangos publicisztikát említi, Gróh Gáspár megelőlegezi, hogy szépirodalmi alkotások, magam a vitairatok meghatározásnál maradnék. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerint a vitairat: „Olyan, rendsz. nyomtatásban közzétett írásmű, amellyel vki részt vesz vmely vitában, vmely vitás kérdéshez hozzászól, vkinek álláspontját támadja v. védi.” A vitairat nyilvános, a nyilvánosságot megszólító beszéd vagy írás, a társadalom, a közösség számára a legfontosabb kérdés nyílt megvitatása, érvek és ellenérvek, megerősítések és cáfolatok ütköztetésével, a szerző/szónok határozott állásfoglalásával azzal a céllal, hogy hallgatóira, olvasóira, közönségére közvetlenül is hatással legyen. A vitairat nálunk a reformáció, ellenreformáció hitvitáival ért csúcsra (Pázmány, Bornemisza, Méliusz Juhász Péter, Szegedi Kis István – Szilágyinál Terebi Lukács a *Hollóidőben*), majd pedig a felvilágosodás időszakában, a magyar nyelv védelmében virágzott föl ismét (Kazinczy–Kölcsey: *Mondolat–Felelet a Mondolatnak*). Ahogy a krónika, úgy a vitairat is műfaji intertextus, mindkettő a nemzet sorskérdéseire kapcsolódik, a krónika azáltal, hogy megörökít, dokumentál, a vitairat pedig, hogy súlyos választások előtt álló közösségi döntéshez szól hozzá.

Monográfiájában (2018) Márkus Béla megemlíti, hogy Szilágyi, 1988-ban befejezve az *Agancsbozót* regényét, belekezdett egy realista munkásregényfélébe, amelynek hőse afféle ellen-Szendy Ilka lenne, és a regényben végigmesélné a teljes 20. századot. A befejezetlen, de így is egészen tekinthető regény 2024-ben jelent meg *Az emlékezés göröngyein* címmel. Természetesen ennek a regénynek is több szintje és olvasata van, egyik lehetséges olvasatban a regényben Szilágyi a hatalom, a mozgalom, a mozgalmárok és az ún. kisember(ek), a városi munkásság viszonyát modellezte, vizsgálta: a sztrájk, a sztrájk törés lélektanát, a lázadás küszöbértékeit, a túlélések variációit a hunyászkodástól a megúszáson át a kis trükkösködésekig, azaz magát a társadalom komplex szövetét. Hogy úgy mondjam, ha korábbi regényeiben a mélylélektan (*Kő hull apadó kútba*), illetve a hatalom abszurditásának (*Agancsbozót*) természetét mérte föl, társadalmelemző regényének megírásával (*Az emlékezés göröngyein*) az író intellektuálisan és artisztikusan is készen állt a szinkron jelen, a romániai rendszerváltás folyamatának elemzésére és a folyamat érzékletes láttatására, és – a megszenvedettség tudatában és hitelével – közvetlenül is hatni akar! A rilkei paranccsal: mondd föl a kijelölt szerepedet, küzdj az igazadért! Láss tovább, a napi eseményeken túl! Ne dőlj be a hazugságoknak, az ámtításoknak, a televízió szemfényvesztő trükközésének, a hatalom manipulálásának!

Szilágyi István összesen hét írásban követi és értelmezi a romániai politikai-hatalmi változás visszás folyamatait. Akár sűrűbben is megszólalhatott volna, de a szigorúan megkomponált, gondolati érvelésükben kiérlelt, szépírói igényvel, retorikailag is gondosan megszerkesztett szövegeknek hosszabb a kihordási idejük. Hangsúlyoznunk kell az írások komplexitását – ezekben Szilágyi többféle szerepben szólal meg: higgadt és racionális társadalmelemzőként, politológusként, népéért, annak igazáért izzóan szenvedélyes vitázóként, stílbravúros szépíróként. Mindig társadalmilag vitás kérdésekhez szól hozzá – a vitás kérdés pedig maga a társadalom átalakításának a visszássága, elfogadhatatlan folyamata. Az író több szinten veti föl, járja körül, értelmezi a jelenségeket. Az első szint, az írás provokációja, konkrét esemény (magyarellenes tüntetések, választások, bukaresti bányászjárás), a második a jelenség értelmezése és megítélése a romániai magyarság szempontjából (magyargyűlölet fellángolása, a kisebbség visszataszítása másodrendű állampolgár státuszba), harmadikként az egész romániai társadalomra kiható következmények elemzése (a demokrácia kudarca, hatalomváltás),

s végül magának a hatalomváltás technikájának, módszerének, politikájának, erkölcsének absztrakt összegzése.

A hét vitairat az aggódó lelkesültségtől, szorongó reménykedéstől a realitások keserű felismeréséig, azaz az illúzióvesztésig és az illúziókkal való leszámolásig dokumentálja az erdélyi magyarság drámai küzdelmét. Az első sokkoló és legsúlyosabb illúzióvesztés a román–magyar együttélés lehetetlensége: a diktatúra elmúltával elszabadult a spontán – és tudatosan is gerjesztett – magyarellenesség, a gyűlölet a románság mélyszövetébe ivódott. A második a romániai rendszerváltás demokratizálódásának illúziója – a kemény diktatúra alatt felnőtt egy új, politikai és gazdasági hatalomra éhes, végtelenül cinikus, iskolázottabb, rafináltabb nemzedék, nem tapad vér a kezéhez, de rendszerváltóként szintén nem megszervezni akarja az országot, csak a totális hatalmat birtokolni. A harmadik súlyos illúzióvesztés: Európa. A klasszikus európai eszmény és értékrend elpárolgott, a jelenkori Európának alapvető demokratikus elvárásai, követelményei kimerülnek az általános szólamokban és a gyorsaságban.

Mérhetetlen csalódás a felemás rendszerváltásban kisebbségi magyarként és romániai állampolgárként, és a megcsalás, a „pokoli rászédettség” riasztó felismerése, hogy a szentnek hitt decemberi forradalom tömegindulatának fedezékében lényegében puccs, államcsíny, össznépi színjáték zajlott. A rendszerváltás lehetőségét a hatalomváltás elsikkasztotta. A tegnapi értelmiségi ellenzék, az egyetlen réteg, amely még hitelesen fordulhatott volna Európa felé, fondorlatosan ki lett szorítva a hatalomból, a társadalmi öngazgatásból. A májusi választások után a bukaresti tüntetőkre ráküldött részeg bányászhordával a hatalom hadat üzent az értelmiségnek, azt üzenté, nincs rá szüksége, és ezt bunkósbotokkal az egyszerű nép végre is hajtotta. S végül talán a legfontosabb konklúzió: nem is történhetett volna másként, mert '89 decembere, a forradalom nem szervesen alakult, sem technokrata háttér nem állt készen, sem pártok nem formálódtak előzetesen, amelyekben kicsiszolódhatott volna valamifajta jövőkép.

Szilágyi István páratlan éleslátással, kíméletlen realitásérzékkel, az eseményekkel szinkron időben írja meg a romániai abszurd rendszerváltás folyamatának diagnózisát – és a hitvitázók szenvedélyével tiltakozik azok megvalósulása ellen. A *Krónika* sorozat pontosan leköveti a társadalmi lélekállapot változásait, a romániaiakat is, de elsősorban a kisebbségi magyarságét – és persze Szilágyi Istvánét, aki ezekben az írásokban legmélyebb és legszemélyesebb kötődését és aggodalmát vallja meg.

A *Krónika* sorozat, hűen a vitairat harcos műfajához, erős retorikai mesterfogásokkal és szenvedélyes meggyőződéssel küzd a kisebbségi magyarságért, kultúrájának megmaradásáért – a magyar költészet tág kontextusában: Mikes Kelemen idézi („amitől tartottunk abban immár benne vagyunk”), Az *eltéved lovas* Ady Endrjét szólítja, majd Madáchot („Nem adhatok mást, mint lényegem”). Tüneteket sorol, és a józan észhez fellebbez. Állásfoglalások, érvek és ellenérvek, kérdések, szembesítések ütköznek, amelyeket epikus betétek, szerepjátékok, áldalógusok, feljajdulások, a hétköznapi élet példái, kis- és nagytörténetei törnek meg; az intellektuális szellemességtől a durvaságig, a satírától, a maró gúnyon át a nemes pátoszig hatalmas nyelvi és érzelmi rádiuszt fognak át érvei – a műfaj mester munkái.

A *Krónika* esszé-sorozat egymásra épülő darabjai a kisebbségi – és ezáltal egyetemes – magyar sorskérdés neurotikus kérdéseinek megkerülhetetlen, kíméletlenül őszinte látletelei és mérlegei – az első napok lelkesültségétől a realitások keserű felismeréséig. Ezek az esszék irodalmi önértékük és történelmi forrásértékük mellett mindenekelőtt azt erősítik meg, hogy Szilágyi Istvánt legmélyebben az erdélyi magyarság megmaradása foglalkoztatta. A *Krónika* vitairat-sorozatnak a magyar sorskérdésekről gondolkodók legnagyobbjainak – Németh László, Szabó Zoltán, Bibó István, Illyés Gyula – művei magasában sejtem a helyét.

•

A *Krónika* 7. részét még néhány közlés követte, de úgy tűnt, Szilágyi befejezi a közírást, elmondta, amit fontosnak tartott, ám 1991-ben történt valami, ami ismét kirobbantotta a szépmesterségekhez visszavonult – és a lap megmaradásáért küzdő – író. A román köztévé mintegy félórát biztosított főidőben Hajdú Győzőnek, hogy bejelentse, Együtt néven szervezetet alapított, mindenkit vár, számoljunk le a szeparatizmussal, úgymint RMDSZ, legyen végre béke és egyetértés. Szilágyi *Renegátlástanul* címmel a Helikon 1991/24. számában szikrázó, villámokat szóró, indulatos, gyilkos gúnyiratban, pamfletben semmisíti meg az újabb szerepre bejelentkező, gátlástalan renegátot. A zsigeri fölháborodás egyedül itt ragadja el, csak úgy sisteregnek a megsemmisítő jelzők, de értjük, mert ekkora görényt tényleg ritkán hord hátán a föld (egy alkalommal Csaunak így bájolgott: „te vagy a mi Bethlen Gáborunk!” – überelhetetlen!), és minden társadalmi elutasíthatósága ellenére is megtörténhet, hogy visszatér a hatalomba. De itt is fontos figyelni a szöveg megkomponálására, hogy miközben a céltábla Hajdú Győző, azonközben rendszerszinten értelmezi a hatalom és az elit értelmiség viszonyát: „Valamely politikai rendszer »jelleméről« azok az eszközök árulnak el legtöbbet, amelyeket akár nyíltan, akár rejtett dimenziói szféráiban működése érdekében fölhasznál.”

Mindnyájan kollaborálgattunk egy kicsit, érvel cinikusan Hajdú. Ez bőszi Szilágyit, és további, kissé hektikusan megjelenő hat elemző esszében kísérli meg, valós kérdéseket föl téve, áttekinteni és értelmezni az elit, a humán és művész értelmiség diktatúrabeli szerepét és az új rendbe való helykeresését, ön-, illetve átigazolása érveit. A hirtelen múltfelejtő, teljes amnéziába esett országgal szemben József Attilával hangoztatja, hogy „a múltat be kell vallani”, s ha a politikust nem gyötri a múlttal való szembenézés, „miért nem kezdte ezt el az ország vezető értelmisége?” – teszi fel a nyilvánvaló kérdést, hiszen az önvizsgálat által valamennyire visszanyerhette volna erkölcsi tőkét a minden eresztékében bizalmi válságban recsegő új viszonyok között.

Szilágyi a *Krónika* sorozathoz hasonlóan strukturáltan, a konkrétól a modell képletéig kísérel meg választ adni arra a nehezen érthető kérdésre, hogyan volt lehetséges mégis alkotni, jelentős műveket létrehozni a kemény diktatúra idején. „Nincs egyféle kielégítő válasz”, írja, s a romániai sajtó, közmédia, majd annak művészeti ágankénti vázlatos áttekintése után a számára és számunkra legfontosabb réteg, a romániai magyar íróársadalom szerepváltozataira (a meghasonlott behódolástól a csöndes megúszáson át a hangos tiltakozásig) tér át részletezően, egészen 1945-ig visszahajolva. A *Renegátlástanul* sorozat időben, műnemben túlságosan nagy körben vizsgálja az elit értelmiség és a hatalom viszonyát, óhatatlanul kísért az elnagyoltság, részleteiben ellenvetésre, korrekcióra is készíthet, azonban amit az egész működéséről mond, az fölvetett kérdéseiben, válaszaiban is élő, érvényes, inspiráló gondolat. Mint: „az volt, olyan és annyi volt az elmúlt rezsím kultúrája, aminek s amilyenek a hatalom gazdái szánták, elvárták, elképzelték? Olyan lett ez a kultúra, amilyenek akarták? Vagy csak azt tiltották, ami szembeszegült volna az úgynevezett elvárásaikkal? Sok ezer éves közhely: a tiraniák a maguk képére akarják formálni az általuk uralt világot (vagyis hát olyanná, amilyenek a »maguk képét« képzelik, s ez rendszerint grandomán beteges fantázmagória).”

„Amikor a készülő *Messze túl a láthatáron* című regényéről beszélgettem a szerzővel, még nem ismertem ezt a sorozatot, de emlékszem, hogy ugyanabban a beszélgetésben érintettük a múltfeldolgozást, a bűnösnek nyilvánítás kérdéseit az államszocialista múltra nézve is. Úgy sejtem, valamiképpen a szerző tudatában a néhány száz évvel korábbra helyezett cselekményű történet, illetve a rendszerváltás utáni szembesítések problémája összekapcsolódott”⁵ – írja Balázs Imre József az esszékötet kapcsán. Szilágyi István *Renegátlástanul* sorozata, ahogy a *Krónika* is, a rendszerváltó Románia és a romániai magyar kisebbség történetének megkerülhetetlen forrásanyaga, de bizonyosan árnyalni fogják az író halálát követően is egyre gazdagodó életmű értelmezését is.

JEGYZETEK

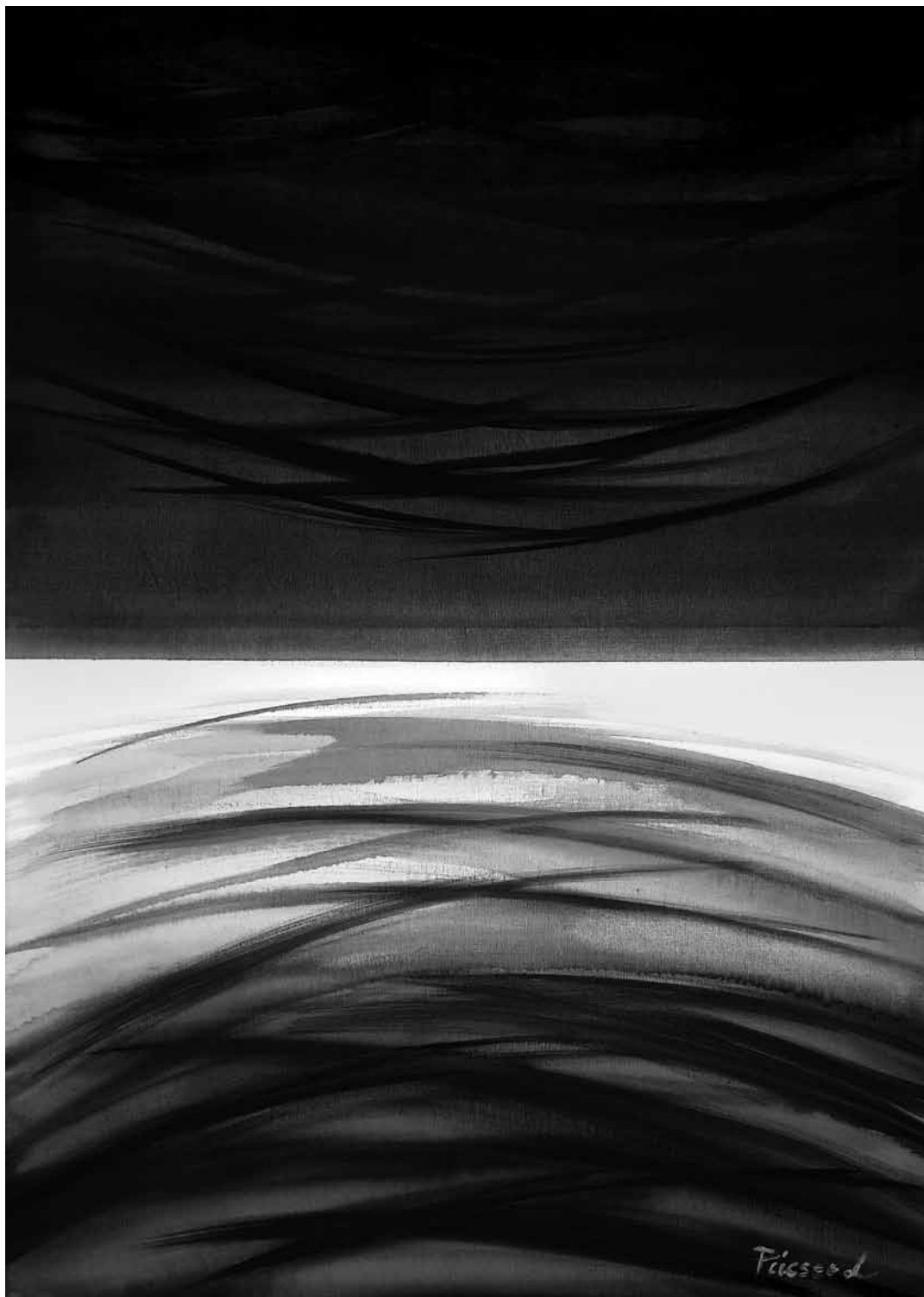
¹ Néhány kivételével valamennyi publicisztikáját ezekben közölte Szilágyi, amely két lap tulajdonképpen egy: 1963–1989 között az Utunk szerkesztője, 1990-től a Helikonnak átnevezett főszerkesztője 2010-ig, a lap 600. megjelenéséig (és még egy, 2015-ös írása olvasható ugyanitt).

² GRÓH Gáspár, *Fekete öltések a műveltségházán. Szilágyi István: Távolodó jégtáblákon*, kéziratban, megjelenés előtt (Kortárs, 2024).

³ BALÁZS Imre József, *Jégtáblák, kontinensek*, Helikon, 2023/19.

⁴ CS. NAGY Ibolya, „Ha az ember a múltat idézi...” *Szilágyi István: Távolodó jégtáblákon. Válogatott publicisztikák*, Magyar Napló, 2024/6, 13.

⁵ BALÁZS, *i. m.*

PÁCSÉR LÁSZLÓ, *Horizont*, 2021, akril, vászon, 70x50 cm